

РОЗДІЛ 10 СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

УДК 324.7

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-1/76>

ПИТАННЯ ДОБРОЧЕСНОСТІ ЯК КЛЮЧОВОГО КРИТЕРІЮ У ПРОЦЕСІ ДОБОРУ НА ПОСАДУ СУДДІВ

ISSUES OF INTEGRITY AS A KEY CRITERION IN THE PROCESS OF SELECTION FOR THE POSITION OF JUDGES

**Вавринчук М.П., к.політ.н., доцент, відмінник освіти України,
заслужений працівник освіти України,
завідувач кафедри права
Хмельницький національний університет**

**Пунда О.О., д.ю.н., доцент,
доцент кафедри права
Хмельницький національний університет**

**Когут О.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри права
Хмельницький національний університет**

У даній статті проаналізовані поняття доброчесності, які використовуються в процедурі під час добору суддів. Авторами визначені основні критерії та практика визначення доброчесності як в Україні, так і інших європейських країн. Надано рекомендації щодо усунення недоліків у трактуванні окремих термінів та неоднозначності формування доброчесності. Наголошено, що сьогодні відсутні нормативно закріплені поняття доброчесності в Україні. Ця програма приводить до можливих маніпуляцій поняттям доброчесності при підборі кандидатів в судді, а також перевірки вже діючих суддів. Викликає занепокоєння відсутність єдиного органу, який би займався перевіркою кандидатів на доброчесність з точки зору етичної поведінки кандидата. Відсутнє і єдине розуміння, що включає в себе доброчесність. Наголошено на необхідності, на законодавчому рівні розробити та впровадити безпосередню методику визначення доброчесності кандидатів на посаду суддів, за певними критеріями, спираючись на принципи, які закладені в Бангалорських матеріалах, Міжнародному кодексі поведінки державних посадових осіб, який міститься в додатку до Резолюції 51/59 Асамблеї від 12 грудня 1996 року, Кодексі судової етики, Конституції України, враховуючи законодавство України. Подібна методика має мати в основі систему «управління» певними ризиками, які мають бути ретельно оцінені при визначенні рівня доброчесності кандидатів на посаду суддів. Перспективою подальших наукових досліджень має бути розробка конкретних нормативно-правових актів з питання визначення поняття доброчесності, методики перевірки кандидатів на доброчесність під час відбору на посаду суддів, а також інших посадових осіб юридичної практичної діяльності

Ключові слова: доброчесність, Вища кваліфікаційна комісія суддів, Вища Рада Правосуддя України, етичні норми поведінки, професіоналізм.

The concepts of integrity which are used in the procedure of selection for the position of judges, are analyzed in the paper. Authors identified main criterion and practice of determining integrity both in Ukraine and other European countries. Recommendations for elimination of shortcomings in the interpretation of certain terms and the ambiguity of the formation of integrity. There is stressed, today, there are no normatively fixed concepts of integrity in Ukraine. That is the reason of possible manipulations with concept of integrity in the process of selection for the position of judges and estimation of acting judges. Of concern is the lack of a single body to scrutinize candidates for integrity in terms of the candidate's ethical conduct. There is no single understanding of composition of integrity. It is emphasized, there is a necessity to work-out and implement on the legislative level a direct method for termination of integrity of candidate for the position of judges by certain criterion and on the basis of principles provided by Bangalore Materials, the International Code of Conduct for Public Officials, contained in the annex to Assembly Resolution 51/59 of 12 December 1996, the Code of Judicial Ethics, the Constitution of Ukraine, and taking into account legislation of Ukraine. This method has to be based on the system of risk management. Certain risks have to be carefully estimated in the termination of the level of integrity of candidates for position of judges. Prospect of the following scientific research includes working-out of specific normative and legal acts on defining of the concept of integrity, method of scrutinize candidates for integrity in the process of selection for the position of judges and other officials of juridical practice.

Key words: integrity, High Qualification Commission of Judges, High Council of Justice of Ukraine, ethical norms of behavior, professionalism.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Україна перебуває сьогодні на етапі реформування судових та правоохоронних органів. Суспільство висуває всім державним органам високі вимоги щодо доброчесності та ефективності діяльності. Суддівський корпус перебуває під постійним наглядом громадськості і вимагає від нього бездоганної поведінки і правових обґрунтованих рішень. Судді є уособленням справедливості, чесності і порядності як під час відправлення правосуддя, так і у побуті. Цього вимагає високий статус суддівського корпусу в українському суспільстві. Саме бездоганна поведінка в очах громадян України має

сприяти формуванню довіри як до окремого судді, так і до судової гілки влади взагалі. Додержання правил професійної етики у діяльності суддів є сьогодні надзвичайно актуальним, адже довіра до суду в українському суспільстві на сьогодні невелика.

На засіданні круглого столу «Про заходи щодо зміцнення довіри до судової влади та імплементації стандартів Ради Європи у сфері правосуддя, організованого Верховним Судом спільно з Українським центром економічних та політичних досліджень імені О. Разумкова та Офісом Ради Європи в Україні 18 грудня 2020 року, заступниця Голови Офісу Ради Європи в Україні Олена Литвиненко підкреслила, що оцінка довіри до суду – це оцінка демо-

кратії: «Формування довіри до суду є завданням усіх дотичних до судової гілки влади органів, розбудова державних інституцій є необхідною для розбудови економіки та збільшення інвестиційної привабливості України [7].

За даними Світового Індексу Правосуддя (World Justice Project – Rule of Law Index), Україна за показником «відсутність корупції в судовій системі» зайняла 94 місце з 99 проаналізованих країн. Згідно з судовим індексом, який визначається Європейською бізнес-асоціацією, судова влада дискредитувала себе також в очах бізнес-середовища [2]. Можна дискутувати про причини такої недовіри і про прийняті Закони України в 2010 році «Про судоустрій і статус суддів», де були закладені політичні принципи формування Вищої ради юстиції, втрата гарантій незалежності суддів, погано виписаний механізм добору суддів, що привело до зловживань і корупції.

В 2016 році був прийнятий новий закон «Про судоустрій і статус суддів», який мав докорінно змінити процедуру добору кандидатів на посаду суддів і реформувати судову гілку влади взагалі.

Головною проблемою стала невизначеність понять, що є основоположними під час відбору кандидата на посаду судді. В Законі визначені вимоги до кандидатів на посаду судді, зокрема на посаду судді може претендувати громадянин України, проживаючий останніх 10 років на її території, не молодший тридцяти та не старший шістдесяти п'яти років, який має вищу юридичну освіту і стаж професійної діяльності у сфері права не менше п'яти років, є компетентним, добросесним та володіє державною мовою [1]. Виникає питання – компетентним у чому? А що таке бути добросесним? Безумовно, що суспільство хоче бачити формування нових критеріїв підбору суддів сьогодні. Віднесення до них добросесності є важливими у формуванні судової гілки влади, становленні демократичної і правової держави. Сьогодні моральні якості суддів, їхній професіоналізм, добросесність є ключовими в підборі суддівського корпусу України, відновлення довіри до них народу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття. Категорія морально-етичних якостей працівників сфери права є не новою, дещо новим в юридичній науці є поняття добросесності. На сьогодні питанням добросесності суддів розкрито у працях О.М. Костенка, А.М. Кулібаби, І.В. Федорович, Л.Е. Зуєвої та інших. Однак слід зазначити, що у визначенні поняття добросесності вітчизняні вчені спираються лише на критерій корупційності та протиправності поведінки окремих суддів, залишаючи поза увагою інші аспекти, зокрема моральні якості кандидатів, їхнього професіоналізму.

У зв'язку із цим *метою даної статті* є дослідження поняття «добросесність» як визначального критерію відповідності кандидатів і суддів зайняти або займати посаду.

Виклад основного матеріалу дослідження з новим обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Громадськість держави очікує від суддів не тільки знання законів і кодексів, але і еталонної, сумлінної, чесною, об'єктивної поведінки, не тільки під час виконання службових обов'язків, але і в побуті, в громадських місцях. Тому особисті якості кандидата на посаду судді повинні бути під прицільною увагою під час конкурсу та відбору.

Цікаво, що тлумачення самого поняття «добросесність» немає в жодному з нормативно-правових актів України, це напевно є прогалиною і може бути корупційним чинником при підборі кандидатів на посаду суддів. Що мається на увазі під поняттям «добросесність»? Які ключові моменти включає цей термін? Чи можна встановити на законодавчому рівні вимогу до суддівського корпусу відповідати критеріям «добросесності»? І хто може забезпечити найбільш якісну перевірку на добросесність?

Стосовно цих ключових питань велася дискусія в рамках публічного обговорення «Створення законодавчих умов для зміцнення добросесності в системі правосуддя», організованого коаліцією «Реанімаційний пакет реформ». «Але учасники обговорення теж не дійшли до єдиного розуміння суддівської добросесності» [3].

Складається ситуація, за якої суддею може бути будь-яка особа, яка відповідає вимогам закону та оціночним критеріям, таким як «добросесність», і тільки після призначення на посаду йому пред'являють вимоги стосовно етичної поведінки або моральної культури взагалі. Тому що під поняттям «добросесність» розуміють тільки корупційні прояви.

Добросесність як одна з основних категорій моральної теорії була в центрі уваги філософів давно. Сьогодні сучасний словник з етики дає поняття добросесності: це позитивна моральна якість, зумовлена свідомістю і волею людини, яка є узагальненою, стійкою характеристикою людини, її способу життя, вчинків; якість, що характеризує готовність і здатність особистості свідомо і неухильно орієнтуватись у своїй діяльності та поведінці на принципи добра і справедливості [4, с. 387].

Поняття «добросесність» належить до основоположних категорій етики, відображає певну мораль, яка є суб'єктивною за своєю суттю та означає результат виділення в поведінці особистості певних стійких позитивних моральних якостей.

У Посібнику для членів комісії з відбору суддів США маємо таке визначення добросесності: «Добросесність означає чесність і моральну силу та професійну справедливість». [5] Вона також вимагає гідності, надійності та абсолютної широти. Добросесний суддя є непохитно етичним.

Йдеться про етичну поведінку судді, а не тільки антикорупційні критерії. Якщо проаналізувати Кодекс поведінки суддів та Кодекс професійної відповідальності, затверджених ХІ черговим з'їздом суддів України 22 лютого 2013 року, то там чітко прописано, що етична поведінка судді вимагає, як мінімум, додержання законодавства, згадується також про мораль, чесність, надійність [6]. Це є мінімум, який дає можливість оцінити напрям думки законодавця щодо оцінки даного поняття. Філософське трактування допомагає зрозуміти глибину цього поняття і дати фундамент для осмислення його з юридичної точки зору. Відомо, що авторитет та довіра до судової гілки влади формується залежно від персонального складу суддів України. Тому є важливим той факт, що здобувач ВНЗ, навчаючись на спеціальності «Право» і плануючи зайняти в майбутньому посаду судді, повинен уникати будь-якої неналежної поведінки, яка негативно може сприйматися громадськістю і може вплинути на оцінку його добросесності при вивченні його моральних якостей при добору на посаду судді. Це стосується як кандидатів, так і суддів, як професійної, так і особистої поведінки. Вони повинні розуміти, що постійно будуть предметом громадської перевірки і повинні приймати такі обмеження, які розглядаються як обтяжливі для звичайних громадян. Важливість значення добросесності як для кандидатів на посаду, так і для суддів є однаковою для формування судової системи, оцінки критеріїв добросесності за однаковою методикою. Тільки реформа судової гілки влади може привести до оздоровлення всієї системи, про це заявив Дмитро Калмиків, керівник департаменту антикорупційної політики НАЗК на форумі «Створення законодавчих умов для зміцнення добросесності в системі правосуддя». [7] Планується, що буде визначено та впроваджено у практику чіткі та передбачувані критерії добросесності та професійної етики, буде удосконалено перевірку відповідності критеріям добросесності та кваліфікаційне оцінювання нових суддів. Також підкреслено, що буде створений незалежний дисциплінарний орган та будуть прописані чіткий перелік та підстави дисциплінарної відповідальності, що дасть

зможу суддям прогнозувати свою поведінку. Але залишається питання, які саме підходи та критерії використовувати у разі застосування поняття доброчесності під час перевірки кандидатів на посаду судді. Цікавою методологією користується громадський рух «Чесно», наявні п'ять критеріїв, яким повинні відповідати кандидати на посаду суддів. Зокрема, це:

- 1) непричетність до корупції або кримінальних правопорушень;
- 2) відповідальність стилю життя задекларованим доходам та прозорість статків;
- 3) непричетність до порушення прав людини;
- 4) дотримання норм етики.

Безумовно, що ці критерії виникли під впливом поведінки суддівського корпусу під час Революції Гідності і сьогодні вони залишаються актуальними. Очевидно, що основою судової та інших реформ має бути людський фактор, а саме кадри з належним рівнем правової культури. Без правової культури кадрів жодні інституційні реформи не будуть ефективними.

Який же має бути основний критерій для відбору, зокрема на посаду судді, прокурора, слідчого, адвоката і депутата чи будь-якого посадовця з державними функціями? Треба розрізняти правові знання (знання законодавства) і правову культуру, тобто культуру застосування законодавства. Найкращий індикатор правової культури особи – це те, як вона застосовувала знання законодавства у своїй юридичній практиці.

Саме за цим критерієм відбирають на посади суддів в Німеччині, вивчаючи юридичну практику кандидата, а не обмежуючись виявленням знань законодавства на співбесіді чи тестуванні. Бо ці знання без правової культури можуть перетворитися на інструмент для зловживань. Наприклад, у рецидивістів, різного роду аферистів знання законодавства можуть «зашкалювати», але в них відсутня правова культура.

За аналогією з поняттям «правової держави» і «неправової держави» можна, очевидно, говорити про поняття «правового юриста», тобто юриста, якому притаманна правова культура, а не лише знання законодавства, і «неправового юриста», що володіє знанням законодавства, але якому не притаманна правова культура.

На жаль, в Україні сьогодні маємо велику біду від «неправових юристів», завдяки яким відбувається зловживання законодавством, і таким чином руйнується правопорядок [12].

Дотримання високих стандартів поведінки, відстоювання їх з метою підвищення довіри суспільства до судових органів має першорядне значення для підтримання незалежності судової гілки влади. В. Федорович у своїй науковій роботі серед основних рис доброчесної поведінки у сфері професійної діяльності суддів виокремлює: професійну чесність, гідність, справедливість, тактовність, професійний обов'язок [8].

У Коментарі до Кодексу суддівської етики, затверженому рішенням Ради суддів України від 4 лютого 2016 року, підкреслено, що довіра з формування суспільної думки націлена на правомірні очікування з боку громадськості певної моделі поведінки від суддів і чітко окреслена моральна складова частина суддівської етики (стосунки судді з учасниками судового процесу, з колегами, відвідувачами суду та з будь-ким поза межами службової діяльності).

Моральна складова частина суддівської етики вимагає від суддів дотримання правил поведінки, які включають в себе як загально визнані норми моралі, що існують в суспільстві, так і стандарти, що регулюють службову діяльність, тобто вимоги, встановлені законодавством до професії та стандарти, що стосуються позаслужбової поведінки [9].

Очевидно, що в Україні, як і в інших країнах, має відбуватися процес «науковізації» правосуддя. Міф про те,

що наука може позбавити суддю незалежності, має бути розвіяний. Так званий «юридичний обскурантизм» в судочинстві завдає істотної шкоди правосуддю.

Правова культура судді, що формується, зокрема, з допомогою юридичної науки, є тим людським фактором, який забезпечує йому незалежність від будь-якого свавілля. Не може бути незалежним суддя, який не має правової культури, що формується з допомогою юридичної науки [10, с. 310].

Правова реформа в Україні не може здійснюватися без розв'язання реформаторами ряду формальних проблем. Зокрема, це проблема співвідношення свободи і безпеки і проблема тлумачення прав людини. На нашу думку, наскільки успішно ці проблеми будуть вирішені владою – настільки вдалим будуть і кроки зі здійснення правової реформи в Україні, настільки і зросте авторитет судової гілки влади в Україні.

Ще одна цікава ідея від професора Костенка О.М. Для формування прогресивного морального порядку в Україні потрібна моральна реформа, яка має здійснюватися за допомогою соціального просвітництва і соціальної практики, спрямованих на культивування у суспільстві прогресивної моралі.

Можна, зокрема, прогнозувати, що в майбутньому ідея морально-правової держави може отримати конституційне закріплення шляхом відображення у вигляді конституційної норми, яка визначатиме основою морально-правового порядку в країні закони природної моралі і природного права [11, с. 177].

Ідея морально-правової держави повинна бути відображена не тільки в Конституції, а і в іншому законодавстві України, зокрема в законодавстві, що стосується кримінальної юстиції. На сьогодні законодавство передбачає, що «суддя здійснює правосуддя на основі Конституції і законів України, керуючись при цьому принципом верховенства права»... (стаття 47 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 7.07.2010 р.). За чинним законодавством України суддя зобов'язаний керуватися «верховенством закону» і не зобов'язаний керуватися мораллю, чинником якої є його совість. Тоді виникає питання, чи потрібна судді совість. Він може приймати рішення, лише керуючись «верховенством закону». П. Біленчук вважає, що певну роль у питаннях професійної етики повинні зіграти професійні об'єднання юристів.

Логічно, на наш погляд, погодитися, що «Практика професійної етики юриста» міститься в реальних службових і позаслужбових діях, регульованих законодавством, відомчими нормативними документами, присягою. Однак неодмінною є необхідність існування спеціального професійно-етичного кодексу з метою формування належного професійного об'єднання юристів [13].

Доброчесність складається з двох слів: добра, чесність. У словнику української мови честь тлумачиться як добра не заплямована репутація, авторитет людини, її чесне ім'я, повага, пошана [14].

Пленум Верховного Суду України від 27 лютого 2009 року, № 1 дав таке визначення честі. Честь – особисте немайнове право фізичної особи, яке є морально-етичною категорією та прямо не визначене чинним законодавством. Однак вважається в межах судової практики, що честь проявляється через позитивне ставлення людей, що оточують, до особи, їх позитивну оцінку її дій та бездіяльності відповідно до категорії зла та добра, а також позитивну оцінку її особистості в цілому.

Також необхідно відзначити, що рішенням ВККС було затверджено Положення про порядок та методологію кваліфікаційного оцінювання, показники відповідності критеріям кваліфікаційного оцінювання та засоби їх встановлення. У цьому положенні передбачена також певна методологія, за якою члени ВККС повинні здійснювати оцінку критерія «доброчесність» у кандидатів на посаду

судді. Варто відзначити, що головним критерієм за цією методологією є відповідність способу життя задекларованим статкам кандидата на посаду судді та членів його родини. Саме цьому критерію присвячено чотири з шести пунктів, що передбачені положенням.

Цікаві критерії дотримання етичних норм передбачаються Бангалорські принципи поведінки суддів. Суддя повинен не допускати порушень етичних норм і уникати поведінки, яка може видатись неетичною в будь-якій сфері своєї діяльності. Як і будь-якому іншому громадянину, судді гарантується свобода висловлення, віросповідання, участі у зборах і асоціаціях, проте в процесі реалізації цих прав суддя завжди повинен дбати про те, щоб своєю поведінкою підтримувати високий статус посади судді, а також безсторонність і незалежність судових органів.

Суддя не повинен дозволяти, щоб його сімейні, соціальні або інші зв'язки неналежним чином впливали на його професійну поведінку, а також на винесення ним судових рішень [15].

Документ носить базові принципи, яких потрібно дотримуватися під час доборусуддівських кадрів.

Ще одне визначення поняття суддівської доброчесності є у звіті «Суддівська етика – принципи, цінності та якості» Генеральної Асамблеї Європейської мережі рад юстиції у 2010 році. Суддя виконує обов'язки доброчесно в інтересах правосуддя та суспільства. Він повинен поводитися доброчесно як у публічному, так і в приватному житті [16].

Якщо аналізувати з позиції доброчесності, то тут головними є: обов'язок бути непідкупним та зберігати гідність та честь. Отже, чесність та гідність, порядність та непідкупність стоять на одному рівні за значимістю в Європейських структурах юстиції і вони повинні також бути базовими для України в реформуванні суддівської гілки влади.

Дотримання високих світових стандартів поведінки, відстоювання їх з метою підвищення довіри суспільства

до судових органів має першочергове значення для підтримання незалежності і доброчесності судової гілки влади.

Висновки із цього дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямку. Отже, можна дійти висновку щодо наявності самого поняття доброчесності, його тлумачення в Україні і за кордоном, наявності концепцій та моделей визначення доброчесності кандидатів та суддів.

На сьогодні відсутні нормативно закріплені поняття доброчесності в Україні. Ця програма приводить до можливих маніпуляцій поняттям доброчесності при підборі кандидатів в судді, а також перевірки вже діючих суддів.

Так само немає єдиного органу, який би займався перевіркою кандидатів на доброчесність з точки зору етичної поведінки кандидата. Відсутнє і єдине розуміння, що включає в себе доброчесність. Очевидно, що необхідно на законодавчому рівні розробити та впровадити саму методику визначення доброчесності кандидатів на посаду суддів, спираючись на принципи, які закладені в Бангалорських матеріалах, Міжнародному кодексі поведінки державних посадових осіб, який міститься в додатку до Резолюції 51/59 Асамблеї від 12 грудня 1996 року, Кодексі судової етики, Конституції України, враховуючи законодавство України.

Рекомендуємо також піднесення вимог доброчесності судової влади на рівень принципу організації та здійснення її функцій через суддівське самоврядування, закріплення цього принципу в законах та підзаконних нормативно-правових актів України при проведенні реформи судової гілки влади. Перспективою подальших наукових досліджень має бути розробка конкретних нормативно-правових актів з питання визначення поняття доброчесності, методики перевірки кандидатів на доброчесність під час відбору на посаду суддів, а також інших посадових осіб юридичної практичної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII. URL: <https://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>.
2. Кулібаба А.В. Поняття доброчесності як ключовий критерій у процесі добору на посаду суддів. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 2. С. 212–217.
3. Поняття «доброчесність» у системі правосуддя в Антикорупційній стратегії на 2020-2024 роки. *Юридична газета Online*. 13 жовтня 2020 р. URL: <https://yur-gazeta.com/golovna/ponyattya-dobrochesnist-u-sistemi-pravosuddya-v-antikorupciyniy-strategiyi-na-20202024-roki.html>.
4. Тофтул М.Г. Сучасний словник з етики : Словник. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. 416 с.
5. Кулібаба А. Критерії оцінки в процесі відбору суддів: Витяг з Посібника для членів Комісії з відбору суддів (Марла Грінштейн, США). URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/2/39.pdf>.
6. Кодекс суддівської етики, затверджено XI черговим з'їздом суддів України 22 лютого 2013 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001415-13#Text>.
7. Поняття «доброчесність» у системі правосуддя в Антикорупційній стратегії на 2020-2024 роки. *Юридична газета Online*. URL: <https://yur-gazeta.com/golovna/ponyattya-dobrochesnist-u-sistemi-pravosuddya-v-antikorupciyniy-strategiyi-na-20202024-roki.html>.
8. Федорович В.І. Загальнотеоретичні підходи до визначення недоброчесної поведінки судді в системі загальнодержавних заходів протидії корупції. *Національний юридичний журнал: теорія та практика*. 2015. № 6. С. 14–17.
9. Коментар до Кодексу суддівської етики, затверджений рішенням суддів України від 04 лютого 2016 року № 1. URL: <http://rsu.gov.ua/ua/events/komentar-do-kodeksu-suddivskoi-etiki>.
10. Костенко О.М. «Соціально-натуралістична» юриспруденція доктринальна основа для правової реформи в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2014. С. 309–313.
11. Костенко О.М. Теорія та методологія публічного права. Верховенство закону чи моралі? Проблема правової футурології. *Публічне право*. № 1(17). 2015. С. 173–178.
12. Костенко О.М. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні : монографія. Харків : Право, 2009. 359 с.
13. Біленчук П.Д., Сливка С.С. Правова деонтологія / За ред. акад. П.Д. Біленчука. Київ : АТІКА, 1999. С. 14–15.
14. Словник української мови : в 11 томах. Том 11, 1980. С. 316.
15. Зуєва Л.Е. Доброчесність судді: система духовно-рефлексивного виміру. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*. 2017. № 1(2). С. 90–99.
16. Кулібаба А. Поняття доброчесності як ключовий критерій у процесі добору на посаду суддів. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 2. С. 212–217. URL: <http://pgpjourn.kiev.ua/archive/2018/2/39.pdf>.